

¹¹⁰ Грот Я.К. Указ. соч. – С.371.

¹¹¹ Письмо Свистунова Державину. 30 марта 1786 г. // Сочинения Г.Р.Державина. – Санкт-Петербург, 1869. – Т.5. – С.457–460.

¹¹² Именной указ П.В.Завадовскому. 25 августа 1801 г. // ПСЗ РИ. – Собр.І. – Т.26. – №199989. – С.759–760.

¹¹³ Именной указ московскому военному губернатору Т.И.Тутолмину. 21 декабря 1806 г. // Там же. – Т.29. – №22406. – С.946–958.

This article is dedicated to the research of the XVIII-century province officials intellectual potential. Using great historical and literary material author showed that government bureaucratic system compelled creation from the provincial state servants. However, the results of their researches are not always applied in practice.

І.В.Ткаченко*

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА М.ГРУШЕВСЬКОГО В «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОМУ ВІСТНИКУ» (1907–1914 рр.)

На підставі комплексу документальних матеріалів, епістолярю та спогадів проаналізовано особливості редакційної політики М.Грушевського в «ЛНВ» після перенесення журналу до підросійської України (1907 р.), його взаємини зі співробітниками редакції, лідерами національного руху, опонентами та критиками.

Професор М.Грушевський був не тільки талановитим істориком і визнаним громадським діячем. Він також яскраво проявив себе у редакційно-видавничій діяльності, що була одним з основних напрямів суспільно-політичної активності видатного українця. Дослідники його життя та спадщини традиційно виділяють київський період 1907–1914 рр., коли, за словами фундатора грушевськознавства Л.Винара, «з тривогою помітивши, що новонароджена тамошня преса не досить використовує зроблене за останню чверть століття на галицькому ґрунті спільними силами робітників цілої України й замикається в тісніший круг місцевих інтересів, М.Грушевський агітував за перенесення до Києва ЛНВ та інших видань НТШ»¹. Дослідникам також відомо, що видання «Літературно-наукового вістника» й пов'язаних із ним сюжетів було основним у діяльності М.Грушевського зазначеного часу. Цілком природно, що вони не могли не згадувати цю тему. Вочевидь, немає потреби наводити всю бібліографію грушевськознавчих студій. Один тільки покажчик Б.Грановського містить тисячі назв²! Із найбільш дотичних до теми даного дослідження назвемо праці М.Антоновича, Л.Винара, І.Гирича, В.Дорошенка, Г.Корбич, С.Панькової³. Усі вони так чи інакше писали про період 1907–1914 рр. у житті М.Грушевського. Однак питання про його редакційну політику дослідники не порушували, розглядаючи її в більш широкому контексті суспільного життя і власне історії «ЛНВ» у ті роки у прив'язці до постаті й суспільної праці вченого. Зважаючи на це та керуючись слушними міркуваннями, висловленими ще 1996 р. Р.Пирогом про необхідність тематичних досліджень у царині грушевськознавства⁴, розглянемо поставлене питання.

Переходячи безпосередньо до його висвітлення, висловимо припущення, що переїжджаючи в 1894 р. до Львова молодий професор не думав про редак-

* Ткаченко Ігор Володимирович – канд. іст. наук, наук. співроб. сектору суспільних наук науково-організаційного відділу Президії НАН України.

ційно-видавничу складову суспільної праці, котра швидко утвердила його авторитет як у Галичині, так і в усій Україні. Цією діяльністю М.Грушевський почав займатися у 1898 р., коли разом із В.Гнатюком та І.Франком очолив новостворений журнал – «Літературно-науковий вістник». До 1906 р. включно він був одним із трьох співредакторів цього часопису, що завжди декларував усеукраїнський характер та зміст. Зважаючи на цю яскраво виражену тенденцію, український читач у Наддніпрянщині був позбавлений вільного доступу до видання з австрійською «пропискою».

За декілька років М.Грушевський виріс до масштабу ключової постаті у суспільному житті України. Такий статус, природно, позначився й на його ролі в журналі. У 1906 р., коли один зі співредакторів порушив питання про перенесення часопису до Києва, Михайло Сергійович уже фактично був його головним редактором. За короткий час завдяки колективним зусиллям редакції та особисто М.Грушевського журнал став справжнім європейським виданням високого наукового рівня.

Питання про перенесення «ЛНВ» до Києва стало нагальним після революції 1905 р. в Росії, одним із наслідків якої було зняття заборони на видання україномовних часописів і скасування попередньої цензури. Тоді ж М.Грушевський зробив перші кроки у бажаному напрямі. Однак, як не дивно, запропонована зміна географічних координат зустріла опір не лише з боку галичан, а й майже всіх керманічів українського громадянства в Києві. Дочка І.Франка – завзятий опонент та критик М.Грушевського – писала у своїх спогадах, що він переносив журнал до Києва, щоб усунути її батька від будь-якої участі у часописі⁵. Однак співпраця письменника в «Літературно-науковому вістнику» до 1910 р. включно цілком спростовує таку версію. На нашу думку, основною причиною напруження у взаєминах М.Грушевського з галичанами стала незалежна й ліберальна політика редакційної колегії журналу, котру критично сприймали в НТШ. Зважаючи на те, що часопис видавався коштом наукового товариства, зрозуміло, чому його члени без ентузіазму поставилися й до питання перенесення журналу до Наддніпрянщини, як того хотів молодий професор.

Перспектива видання «ЛНВ» у Києві тамтешніми лідерами українського громадянства позитивно оцінена не була. Коли М.Грушевський ще в 1905 р. звернувся до них із такою пропозицією, він не знайшов розуміння та підтримки: «Коли я восени 1905 р. предложив сим кругам проект перенесення до Києва “Літературно-наукового вістника”, річ зрозуміла – вийшла мені відти резолюція: “Сидіти й не рипатися. Л.н.вістник, мовляв, потрібний в Галичині, а у Києві він зараз пропаде”»⁶. Таким чином, перенесення часопису до цього міста разом із його впливовим редактором було небажаним для всіх зацікавлених сторін. Галичани не прагнули позбутися свого основного друкованого органу. Кияни ж надто побоювалися «галичанщини» й, що очевидно, авторитету самого Михайла Сергійовича, який одразу ставав небезпечним конкурентом місцевих лідерів у боротьбі «за гетьманську булаву», а також небажаним для щойно народжених українських газет та журналів, котрі ледь животіли. Третьою стороною конфлікту виступала імперська адміністрація, для якої М.Грушевський був небезпечним «мазепинцем» і сепаратистом.

Не дійшовши згоди з лідерами місцевих українців, Михайло Сергійович змушений був перебрати на себе абсолютно всю роботу з перенесення видання до Києва й організації його виходу в нових умовах, котрі, як бачимо, мало сприяли нормальній редакційно-видавничій діяльності. Своїм рупором М.Грушевський зробив сам журнал, зі шпальт котрого він виступав з обґрунтуванням своїх пропозицій і планами роботи. Акцентуючи увагу чита-

чів на необхідності реформування «ЛНВ», своїми думками з цього приводу професор спочатку поділився з галичанами у жовтневій книжці часопису за 1906 р. Він проголошував, що цим кроком прагне ліквідувати культурну різницю між галицькими та наддніпрянськими українцями, яка виникла ще до революції 1905 р. й мала поглибитися, якщо б журнал продовжував виходити у Львові. На його думку, потрібно було зосередитися на тіснішому зближенні Галичини і підросійської України. Переведення часопису зі Львова до Києва мало стати символом і рушійною силою цього процесу⁷. Зміну місця видання «ЛНВ» актуалізувала й влада Російської імперії, підписавши 1 березня 1906 р. нову торговельну угоду з Австро-Угорщиною, за якою з українських книжок, що надходили до Росії з-за кордону, стягувалося високе мито, що унеможливило надходження журналу до наддніпрянських читачів. Про масштаб цієї проблеми свідчать листи П.Стебницького до М.Грушевського, де проблема митного тарифу порушувалася декілька разів⁸.

Щоб уникнути хоча б окремих проблем, Михайло Сергійович намагався знайти підтримку серед відомих діячів українського національного руху. У Києві він зустрічався з Є.Чикаленком, В.Леонтовичем і П.Стебницьким, радився зі співробітниками журналу у Львові. Однак обстановка в Києві складалася таким чином, що на широку підтримку чи хоча б співчутливе ставлення розраховувати не доводилося. Розриваючи у 1908 р. свої взаємини з часописом, Ф.Матушевський у досить образливому листі до М.Грушевського підтвердив, що ані самого його, ані його видання бачити тут не хотіли. Він писав, що «з самого початка, як, може, пригадуєте собі, коли в августі 1906 року Ви, приїхавши до Києва, повели розмову про перенесення «ЛНВ» до Росії, я, здається, чи не один тільки й висловився за таке перенесення»⁹.

Ураховуючи ситуацію, що склалася, М.Грушевський пішов на компроміс із киянами й до кінця 1906 р. видавав журнал у Львові. Лише наприкінці року було ухвалене рішення про остаточний перехід часопису до Києва. Він навіть погоджувався на злиття «ЛНВ» та «Нової громади», і лише спротив Б.Грінченка став цьому на заваді¹⁰. М.Грушевському вдалося домовитися з видавцем єдиної щоденної української газети «Рада» Є.Чикаленком, на якого професор мав великий вплив. Вони уклали угоду, згідно з якою повинні були забезпечувати поступовий розвиток своїх часописів і підтримувати видавничу діяльність. Лише заручившись згодою та сприянням Є.Чикаленка, М.Грушевський у грудні 1906 р. прибув до Києва з твердою впевненістю, що журнал виходитиме тут із січня 1907 р.

Починаючи редакційно-видавничий процес довелося зіткнутися з багатьма проблемами. М.Грушевський усвідомлював складність розгортання цієї роботи в нових умовах, відзначаючи відсутність політичної стабільності (міська адміністрація одразу «привітала» появу нового видання, заборонивши його вихід на початку 1907 р., а доповідна записка на ім'я київського губернатора свідчила про відверто негативне ставлення до М.Грушевського та його видання¹¹), брак необхідних кадрів тощо. Один зі співробітників його газет «Село» й «Засів» Ю.Тищенко (Сірий) свідчив, що професор скаржився йому на опозицію киян до нього, тоді, як він докладав усіх зусиль для якнайкращої організації роботи «ЛНВ». Запрошуючи його до участі в журналі, М.Грушевський наголошував на нездоровій персонально щодо нього атмосфері, котра склалася у Києві, коли ніхто не намагався ані зрозуміти його намірів, ані сприяти поширенню часопису в Україні чи взагалі працювати у ньому¹².

Зважаючи на це, М.Грушевському довелося самостійно вирішувати проблеми кадрового забезпечення діяльності «ЛНВ» у Києві, організувати роботу міської редакції журналу, запрошувати нових співробітників та авто-

рів. Оскільки більшість українських лідерів дуже прохолодно поставилися до планів професора, йому довелося відрядити до Києва своїх учнів – І.Джиджору й І.Кревецького, котрі опікувалися виходом часопису протягом більшої частини 1907 р. та були, власне, редакцією, підпорядкованою редакторів і видавців у Львові. Попри всі складності, така ситуація утвердила М.Грушевського як одноосібного керманіча «ЛНВ», котрий управляв ним, керуючись власним розумінням шляхів його розвитку й модернізації.

Основними моментами, необхідними для плідної роботи в 1907–1914 рр., були офіційне оформлення переносу журналу зі Львова до Києва; технічне, кадрове, організаційне та фінансове забезпечення редакційно-видавничого процесу; відбір працівника на посаду офіційного редактора; запрошення до участі у часопису оглядачів внутрішнього життя, публіцистів; активізація співпраці з українськими літераторами, друкування їх кращих творів тощо. Уся ця робота лягла на плечі М.Грушевського.

Для офіційного підтвердження появи нового часопису потрібно було оформити дозвіл Тимчасового комітету в справах друку у Києві. Як свідчить «Дело об издании в гор. Киеве проф. Грушевским М.С. и Черняховской Л.М. журнала «Літературно-науковий вістник» на украинском языке», видавцем, отримавши свідоцтво №7581–7582, виступив він сам¹³. Після цього почалося буденне життя та повсякчасні клопоти. Із технічного боку робота виглядала так. Постійно перебуваючи у роз'їздах, М.Грушевський контролював підготовку «ЛНВ» через листування зі співробітниками редакції, котрі спочатку були прислані і Львова, а згодом їх чисельність приростала за рахунок киян. Це були І.Джиджора, І.Кревецький і Л.Лукич. Згодом до них приєднався Е.Квасницький-Трейман, який відповідав за експедицію видання в Україні. З осені 1907 р. до їх числа долучився Ю.Тищенко (Сірий); згодом різного роду роботу виконували М.Гехтер, І.Лизанівський, О.Олесь та ін. Усі ці люди відповідали за своєчасний вихід журналу і його доставку читачам у Галичині та Наддніпрянській Україні. Зважаючи на такий незвичний спосіб керівництва, у процесі підготовки «ЛНВ» до друку виникало чимало робочих моментів, а також ситуацій, обумовлених «роллю особи в історії», – різного роду обставинами особистого життя авторів видання.

Працюючи у часопису, співробітники повинні були інформувати М.Грушевського про всі нюанси редакційної роботи. Так, наприклад, у листі від 18 січня 1907 р., одразу після виходу першої книжки журналу, І.Кревецький повідомив його про обшук у конторі редакції¹⁴. І.Джиджора писав про редакційні справи, кількість передплатників. Так, він повідомляв, що, зокрема, «Україна» дотягла до 400 передплатників і, за словами Д.Дорошенка, її співробітники дуже зазрили «ЛНВ»¹⁵, котрий на літо 1907 р. мав їх уже 720, не враховуючи тих, що проживали в Галичині¹⁶. Технічні співробітники редакції Л.Лукич та Е.Квасницький-Трейман займалися виготовленням і правкою коректур, які після обробки відправлялися у Львів. Лише після цього аркуші йшли у друк. У такий же спосіб відбувалася експедиція часопису. М.Грушевський визначав наклад книжок журналу, зокрема, скільки примірників надсилати до Львова й узагалі друкувати. Часто технічні співробітники зверталися до редактора в разі затримки статей та оглядів авторами. Без його резолюції не вирішувалося жодне питання. Що це саме так, можна перекоонатися з листування М.Грушевського з І.Джиджорою, Е.Квасницьким-Трейманом, І.Лизанівським, Л.Лукичем, Ю.Тищенко (Сірим) й ін. Не всі з них відповідально ставилися до своїх безпосередніх обов'язків та чітко виконували доручення головного редактора. Часто їм доводилося відповідати перед своїм роботодавцем за допущені помилки. Так, в одному з листів Л.Лукич пи-

сав у відповідь на обурення видавця «ЛНВ» недбалістю редакції: «Ви маєте повне право писати так, не тільки як наш хазяїн, але і як чоловік науки, що працює за десяток інших. Але Ви дуже строго дивитесь на нас»¹⁷. Звітність для М.Грушевського, а вона була основою спілкування з людьми, котрі були залучені до роботи у виданні, стала чи не єдиним способом тримати під контролем весь процес видання часопису – від наповнення матеріалами до виходу готового журналу та його доставки читачам.

Технічні співробітники отримували невелику платню (25–35 руб. на місяць), а тому були в основному студентами або людьми, які не могли мати сталого прибутку через різні обставини. На них часто покладалася провина за невчасний вихід окремих книжок «ЛНВ», на них же скаржилися інші працівники редакції, а тому вони, за рідкісним винятком, довго на своїх місцях не затримувалися.

Ще однією проблемою був пошук кандидатів на багато у чому формальну посаду офіційного редактора – можливо, почесну, але аж ніяк не безпечну. Саме він ніс адміністративну і судову відповідальність за зміст часопису, а в разі доведення провини мав відбувати ув'язнення, а також сплачувати штрафи за виявлені порушення російського законодавства про друк. Сам М. Грушевський не міг обіймати цю посаду, зважаючи на негативне ставлення до нього влади. Наражатися на зрозумілу для редактора небезпеку було якось «не з руки». Тим більше, що справжнім редактором він був *de facto*, незважаючи на відсутність таких даних на обкладинці «ЛНВ». На посаду офіційного редактора потрібно було знайти того, хто не був обтяжений сімейними обов'язками, оскільки в разі судового переслідування він втрачав благанадійність з адміністративного погляду й унаслідок цього міг втратити державну службу. Враховуючи це, знайти людину на таку посаду було проблематично. Це питання М.Грушевський знову ж таки вирішив особисто, запросивши Ф.Красицького – троюрідного небожа Т.Шевченка. Далекий від життєвих реалій художник не переймався своїм редакторством доти, поки з цензури не надійшло попередження про занадто гострий тон видання та можливі неприємні наслідки. Звичайно, наполоханий «редактор» попросив звільнити його від такої «честі»¹⁸. Потім були студент політехнічного інституту С.Веселовський, котрий виконував ці обов'язки до арешту у зв'язку з діяльністю української студентської громади у Києві¹⁹, М.Гехтер, також заарештований за вміщення в сьомій та восьмій книжках журналу за 1911 р. повістей «Скарб» і «Сотрудник», та О.Лисенко, якого ніхто не переслідував у судовому порядку – просто з початком Першої світової війни вихід часопису було призупинено, і на цьому його «редакторство» скінчилося. Власне, дані про зміну редакторів «ЛНВ» зафіксовано не лише на його сторінках, а й у відповідних матеріалах Тимчасового комітету в справах друку²⁰.

Редактори відповідали за все. Однак не можна сказати, що М.Грушевський був лише стороннім спостерігачем. Записи його щоденника свідчать, що всі проблеми, які стосувалися редагованих ним видань, знаходили у професора живий та своєчасний відгук. Саме він переймався проблемами вчасної сплати штрафів, визволяв редакторів з-під арешту, зрештою шукав та знаходив людей, котрі представляли його інтереси в Києві. Кадрові питання були прерогативою М.Грушевського. Він добирав авторів і навіть технічних співробітників друкарні, які випускали журнал, тим самим зосереджуючи всю повноту влади у «ЛНВ». До кола його інтересів входили представники української інтелігенції, поети та письменники, котрими він цікавився не лише з огляду на дружні стосунки з багатьма з них, а і як потенційними авторами повістей, поезій, оглядів і рецензій у редагованому ним часописі.

су. М.Грушевський особисто, часто в епістолярній формі, запрошував нових співробітників. Зокрема, у перший рік перебування журналу в Києві треба було підшукати оглядачів внутрішнього українського життя. Ними спершу стали С.Єфремов і Ф.Матушевський.

Хронологічно першим був С.Єфремов, котрий входив до числа шанувальників Б.Грінченка. Він погодився вміщувати в «ЛНВ» свої огляди під заголовком «Відгуки з життя та письменства». Однак його взаємини з М.Грушевським на початку 1907 р. вже стали напруженими, і справа йшла до неминучого конфлікту. Дослідник спадщини М.Грушевського І.Гирич писав, що загострення стосунків припало на березень того року, про що редактора попередив у своєму листі І.Джиджора²¹, зазначивши, що на третю книжку С.Єфремов огляду не дасть²². І це тоді, коли Михайло Сергійович дуже прохав його дати відгук саме у цій книзі, а спогади («Тиждень серед запасних») – у четвертій²³. Остаточо від часопису С.Єфремов відійшов після двох листів, датованих липнем 1907 р., в яких він та М.Грушевський висловили власне бачення того, що потрібно друкувати у журналі. С.Єфремов, котрому не імпував авторитарний метод редакторської роботи, виклав у черговому випуску «Відгуків» свої думки з цього приводу й надіслав до київської контори часопису. Цю статтю редакція не наважилася друкувати та переслала разом із листом М.Грушевському. Прочитавши його, редактор записав у щоденнику: «Прийшла стаття Єфремова contra Вісника: виглядає на зачіпку до розриву»²⁴. Його відповіддю став лист, в якому автору пропонувалося переробити огляд: «Правді, перша половина статті має характер обжалування проти ЛНВ і «галичан» і, містячи її, прийшлося б додати другу статтю з спростуваннями, вибаченнями або зверненнями ріжних обвинувачень на київські адреси. Я б просив Вас через те упустити сю першу половину статі й розвинути другу... Се моя гадка»²⁵. Цілком слухні міркування редактора та видавця журналу не вплинули на С.Єфремова, котрий не захотів вносити зміни до огляду, мотивуючи це тим, що «зовсім не мав на думці писати, як Ви кажете, обжалування проти Вісника і галичан, а просто мені здався цікавим факт з нашого громадянського життя – і як зумів я, так і занотував його в своїх замітках. Коли ж разом довелося зазначити й деякі хиби Вісника, то тільки для ілюстрації тих відносин та ще для того, щоб звернути на них увагу й самої редакції»²⁶. Як результат – С.Єфремов відмовився працювати у часопису.

Після нього із другої половини 1907 р. оглядачем став Ф.Матушевський, котрий тоді працював в іншому виданні – «Раді», однак на пропозицію М.Грушевського погодився вести огляди у «ЛНВ». Керуючи відділами «З російського життя» і «З українського життя» у ролі оглядача він перебував приблизно півтора року, протягом яких ці матеріали були майже в кожному номері видання. Листи Ф.Матушевського до редактора свідчать, що він не завжди мав бажання працювати над цими оглядами, ще на початку співпраці писав Михайлу Сергійовичу, що ніяк не зможе взяти участь у редагуванні першої книжки журналу за 1907 р., мотивуючи своїм виснаженням та потребою у відпочинку²⁷. Часто Ф.Матушевський запізнався з поданням матеріалів, час від часу пропонував змінити тему огляду²⁸. Загалом він дуже неохоче писав до «Вісника», нерідко просячи перенести огляд на іншу книжку (відмови, щоправда, не отримував)²⁹. Зрештою під приводом обурення розправою над «Історією» М.Аркаса він припинив співпрацю. Так, у листі від 20 жовтня 1908 р. Ф.Матушевський висловив думку, що вже час і йому залишити часопис. Він писав, що не може миритися з лінією редакції, котра оголошує своїми ворогами тих, хто не хоче співробітничати у ньому, і

поливає їх брудом на шпальтах «ЛНВ»: «Ви не тільки помиляєтесь, а ще до того робите цілком несправедливі й дуже образливі закиди людям, що цілком ними не заслужені»³⁰. Розрив, таким чином, був остаточний.

Образа була настільки гострою, що редактор журналу вирішив не залучати до роботи у ньому людей, які не належали до його прихильників, оскільки їм важко було довіряти. Він звернувся до послуг молодих публіцистів, одночасно використовуючи більш поважні літературні сили. З ними в М.Грушевського не виникало такого роду ускладнень. Стиль його керування, досить жорстка внутрішня цензура були причиною того, що оглядачі мали найменше можливостей для вільного виявлення своїх поглядів. Не всі тогочасні авторитети могли на це погодитись. У цьому плані М.Гехтер, котрому М.Грушевський висловив свою думку про С.Єфремова й Ф.Матушевського, про те, що вони, мовляв, індивідуалісти, не вміють підпорядковуватися інтересам та потребам цілого, усюди хочуть головувати, переслідують інтереси своєї групи, не шанують чужих переконань тощо³¹, був усе ж хоча й не кращим, але найбільш прийнятним для нього кандидатом на оглядача.

Перед тим, як потрапити у часопис, кожен матеріал переглядався його редактором. Ставлячи перед собою мету тримати «ЛНВ» на висоті поставлених завдань, М.Грушевський добирав співробітників і друкував їхні твори на шпальтах журналу, як тільки для цього з'являлася можливість. Прагнучи подавати весь спектр питань, котрі робили його видання літературно-науковим часописом, він дбав про те, щоб у ньому брали участь усі провідні літературні сили України. Серед письменників та поетів цього періоду (1907–1914 рр.) такими були В.Винниченко, О.Олесь, Г.Чупринка, М.Вороний, Л.Старицька-Черняхівська, Леся Українка, О.Кобилянська, а серед публіцистів – М.Гехтер, О.Грушевський, А.Ніковський, В.Панейко, М.Порш, В.Садовський, В. і Д. Дорошенки, С.Черкасенко, М.Шаповал. Усі вони залишили хто більший, хто менший слід на сторінках «ЛНВ». Серед їх числа слід виділити тих, з ким М.Грушевського поєднували не лише видавничі та редакційні справи, а й особиста приязнь. Це В.Винниченко, М.Вороний, В.Доманицький, О.Кобилянська, М.Коцюбинський, О.Олесь, П.Стебницький, Леся Українка, а також члени редакційного комітету «ЛНВ» із 1912 р. – В.Леонтович, Л.Старицька-Черняхівська, Н.Романович-Ткаченко. Михайло Сергійович здебільшого просив та навіть умовляв їх писати для часопису, намагаючись якомога ефективніше використати високий професійний хист і вміння цих людей. Так, у спілкуванні з В.Доманицьким він тримав дружній тон, який підтримувала реалізація багатьох спільних проектів, участь самого адресата у «ЛНВ». М.Грушевський завжди турбувався станом здоров'я хворого публіциста та прагнув допомогти йому грошима за переклади чи за якусь іншу працю³². Листи Михайла Сергійовича до В.Доманицького свідчать про щире приязнь, котра існувала між обома діячами; і навіть статті у журналі, в яких критикувалася праця М.Аркаса, не позначилися у цілому на їх стосунках. Тим більше, у час, коли ці рецензії друкувалися у «ЛНВ», між М.Грушевським і В.Доманицьким відбувалося жваве листування, а сам редактор дбав про те, аби забезпечити його коштами для продовження лікування³³.

Так само щирими та приязними були взаємини зі П.Стебницьким. Одразу з перенесенням часопису до Києва М.Грушевський запропонував йому надсилати огляди столичного життя, іноді пропонуючи тему, на котру бажано було їх написати: «Прошу взяти загальноросійську ситуацію і в зв'язку з нею відносини Думи і російської преси до українства»³⁴. Хоча ці огляди для самого П.Стебницького не були необхідними, усе ж М.Грушевський не хотів втрачати його як публіциста. Так, в одному з листів він писав, що

на новий рік отримав два поздоровлення – одне від губернатора, котрий оштрафував журнал, а друге – від П.Стебницького, який ніби соромиться присилати огляд. Там же він зазначив, що публіцист може присилати свої матеріали коли завгодно³⁵. Траплялися між ними й певні розходження, наприклад, коли П.Стебницький зауважив редакторові, що «в останній історії з «Історією» Аркаса правда не на боці «Л.-н. вістника»»³⁶. Однак стосункам така відвертість не зашкодила. Публіцист завжди щиро вболівав за долю часопису; для нього були неприємними непорозуміння між українцями і та відверта ворожість, котра простежувалася у ставленні до журналу. Так, він писав М.Грушевському, що «дуже і дуже прикрі ці всі непорозуміння ЛНВ з киянами. Все більш і більш диференціації, розбрату... А думка була, що якраз ЛНВ все коло себе зміцнить, згуртує»³⁷.

У дещо відмінному стилі М.Грушевський спілкувався з письменниками. Головною тут була тема вміщення їхніх творів у виданні, виплата гонорарів та турбота про їх моральний і матеріальний стан. Зокрема, взаємини з М.Коцюбинським засвідчили велике єднання світочів української духовності, сердечну приязнь і глибоку взаємоповагу професора-історика та майстра прози³⁸. М.Грушевський не лише інформував про отримання творів М.Коцюбинського, вказуючи, у котрій книжці часопису вийдуть «Невідомий», «Дебют», «Тіні забутих предків», «Intermezzo» – він виявляв дієве розуміння того, що письменник був тяжко хворий і матеріальне питання для нього було надзвичайно актуальним. М.Грушевський установив йому гонорар за найвищим тарифом, припускаючи, що його ще можна буде підняти³⁹. Більше, ніж цей журнал, М.Коцюбинському ніхто не платив, відтак усі нові його твори вперше друкувалися у «ЛНВ». М.Грушевський постійно брав участь у вирішенні побутових проблем письменника, діставав кошти на лікування, приймав його на своїй дачі у Криворівні.

М.Грушевський як редактор прагнув публікувати у «Вістнику» тільки кращі твори. З цією метою він особисто запросив до участі у часопису О.Олеся, висловлюючи не тільки глибоку повагу до молодого поета, а й зазначаючи про матеріальну вигоду для нього від публікації віршів у журналі⁴⁰. У листуванні редактора з О.Кобилянською тема друкування творів теж була головною. Прагнучи залучити до тіснішої участі в «ЛНВ» одну з кращих українських письменниць, він готовий був виконувати її побажання й іти на поступки у фінансових питаннях. Так, у листі з Рима, де перебував на відпочинку, М.Грушевський писав, що хоча умови О.Кобилянської трохи заважкі для видання, він усе-таки приймає їх, зважаючи на її потребу в грошах⁴¹. Михайло Сергійович завжди йшов назустріч письменниці у побажаннях, які та висловлювала, виплатити аванс, не змінювати правопису її творів і т.д. Також він повідомляв про те, коли саме вони будуть опубліковані. Ставлячись до О.Кобилянської з великою повагою, редактор висловлював їй співчуття з приводу тих складних обставин, у котрих вона опинилася, і писав, що він завжди буде радий опублікувати у журналі все, що вона для нього надішле⁴².

Тісними були контакти з В.Винниченком, твори якого М.Грушевський не вагаючись публікував у «ЛНВ», незважаючи на «полові» теми, котрі в них порушувалися. Як і завжди, М.Грушевський повідомляв молодого письменника про друк його творів на шпальтах журналу, прохав надсилати нові й не перейматися стосовно грошей – він завжди міг розраховувати на аванс і найвищу таксу гонорару⁴³. У 1912 р., однак, В.Винниченко припинив співпрацю з часописом. Справа в тому, що журнал не міг платити більше 32 руб. за аркуш друку, у той час, як письменник отримував, відповідно, 100 руб. Різницю сплачувало «Товариство підмоги українській науці, літературі та

штуці», яке фінансував В.Симиренко. Довідавшись про таку «милостиню», В.Винниченко страшенно обурився. У розлогодному поясненні, адресованому редакції «ЛНВ», він висловив мотиви відмови від допомоги, вимагаючи лише гонорару як свідчення оцінки художнього рівня його творів⁴⁴. Усе ж за роки перед цим письменник опублікував ряд нових творів саме у «Вістнику», у чому безперечно заслуга його редактора.

Завдяки журналу багато поетів мали змогу заявити про своє існування й талант українському громадянству. Це М.Вороний, У.Кравченко, М.Рильський, Г.Чупринка та багато інших. Звичайно перед тим, як потрапити на шпальти «ЛНВ», М.Грушевський відбирав для журналу найбільш вдалі з них. У своїх листах до редактора українські поети мали спільний перелік сюжетів – надсилання віршів, прохання видати аванс, умістити свої твори у «Вістнику». Завдяки Михайлову Сергійовичу багато з них уперше дебютували зі своїми поезіями саме у цьому виданні.

Таким чином, можна твердити, що жоден важливий аспект редакційної роботи, розповсюдження і друку часопису не проходив повз пильну увагу М.Грушевського, котрий створював «ЛНВ» відповідно до свого бачення як редактора, видавця, урахувавши те, що у всеукраїнському журналі мають публікуватися тільки найкращі здобутки вітчизняної літератури, публіцистики, історичної науки тощо. При цьому Михайло Сергійович мало рахувався з думкою своїх опонентів. Це було його право, яке він реалізовував, у тому числі зважаючи й на невдалий досвід співпраці з умілими, однак і надто амбіційними співробітниками, особливо впливовими С.Єфремовим та Ф.Матусевським, для яких М.Грушевський не був незаперечним авторитетом. Редактор «ЛНВ» із кінця 1908 р. надавав перевагу співпраці з «молодими», котрі робили так, як він їм радив, а також із людьми, з якими перебував у рівних, дружніх стосунках. За це Михайла Сергійовича й обраний ним напрям редакційної політики нещадно критикували його ідейні опоненти та персональні недруги, яких він не друкував у часопису або колись не задовольнив їх прохання. У російській пресі виступив С.Єфремов, підбивши на початку 1908 р. літературний баланс попереднього 1907 р. Він звинуватив «ЛНВ» у самовдоволенні редакції журналу, котрий, на його думку, зійшов із нормального шляху розвитку⁴⁵. Трохи пізніше у критики редакційної політики «Вістника» записався галицький професор І.Копач, який звернув увагу на вади часопису, на шпальти котрого потрапляли твори, позбавлені всякого розумного змісту, іноді зовсім шкідливі для життя народу, а також звинувачував журнал та його редактора в тому, що «ЛНВ» друкує «порнографію» (маючи на увазі твори В.Винниченка) й т.д.⁴⁶

Постійні нападки і нерозуміння засмучували М.Грушевського, але на зміну поглядів не вплинули. Критика ніколи не була для нього керівництвом до дії. Своє бачення ролі «ЛНВ», його редакційної політики (а це на 100% власний погляд редактора) та шляхів розвитку фактичний видавець часопису висвітлював у статтях із циклу «До наших читачів» і «На українські теми». Видаючи журнал на новому ґрунті, М.Грушевський змушений був ураховувати інтереси й потреби тих, для кого він призначався. Для цього він час від часу в публіцистичній формі висловлював свої міркування, тим самим демонструючи, що «ЛНВ» не стоїть на місці, а йде у напрямку, заданому його керманичем та вимогами часу, залишаючись вірним призначенню – бути органом всеукраїнського прогресивно-демократичного руху. Для його розвитку необхідною була підтримка широких кіл громадянства, свідомих того, що для здійснення поставленої мети потрібно узгоджувати інтереси всіх регіонів України. Часопис повинен був стати мостом, котрий

з'єднав би різні течії її суспільства, даючи місце представникам усіх українських рухів⁴⁷. Однак сталося так, що очікуваної підтримки ані журнал, ані його редактор не отримали.

Відкидаючи всі звинувачення на свою адресу, М.Грушевський визначив особливості власної редакторської позиції такими положеннями: 1) «ЛНВ» був єдиним українським літературно-науковим місячником. На практиці це означало не лише відсутність конкуренції, а й через різні обставини брак визначних літературних сил, необхідність друкувати слабші твори за відсутності достатньої кількості геніальних і т.д. 2) «Вістник» був дефіцитним, оскільки мала кількість передплатників не покривала видатків на його видання, а тому неможливо було публікувати твори всіх бажаних (а ті, кого не друкували, дуже ображалися на «підступного» редактора, убачаючи у цьому особисту образу, та брутально лаяли його за будь-якої нагоди, як-от Г.Хоткевич⁴⁸). 3) Редакційна політика визначалася вимогами розвитку українського громадянства, а відтак часопис не міг задовольнити літературні смаки всіх його представників, через що й потрапляла на його шпальти «порнографія» В.Винниченка, котру, звичайно, не всі сприймали.

Редакційна політика М.Грушевського не подобалася не тільки його опонентам. Навіть деякі співробітники, котрих він особисто залучав до участі у виданні, іноді влаштовували демарші та з прихильників перетворювалися на зятяних критиків, припиняючи будь-яке співробітництво з редактором. Найбільш завзятими, крім згаданого С.Єфремова, були Г.Хоткевич, твори котрого журнал не друкував із 1909 р., і М.Шаповал, який із кінця 1910 р. лише критикував редаговані М.Грушевським видання на шпальтах «Української хати»⁴⁹, будучи доти до нього цілком лояльним. Чому так сталося? Дрібничкову зачіпку знаходимо у щоденнику самого М.Шаповала. Виявляється, М.Грушевський просто не дав одного разу аванс своєму співробітнику-ві й той розірвав із ним стосунки⁵⁰!

Навіть союзники, напевне, не розуміючи мотивів, котрими керувався М.Грушевський, жорстко його критикували. Так, чи не єдиний його київський спілник Є.Чикаленко у щоденниковому запису від 20 вересня 1910 р. зазначив, начебто сам фактичний редактор «ЛНВ» висловився, що якби «Рада» перестала існувати, то він узявся б видавати щоденну газету. Невідомо, звідки в нього з'явилися такі думки, але він продовжив, що якби так трапилося, то це була б газета не громадська, а власна М.Грушевського. Далі Є.Чикаленко на двох сторінках робив образливі для нього обвинувачення, серед них: 1. оточив себе підлабузниками та дрібними людьми, котрі курять йому фіміам, а зі всіма нормальними посварився; 2. навіть працівники його видань ледве терплять його вдачу й працюють лише заради блага України; 3. коли б він видавав щоденну газету, то вона була б такою нудною, як «Вістник» тощо⁵¹.

Не дивно, що під впливом критики М.Грушевському неодноразово доводилося відстоювати власні переконання на шпальтах журналу. На кожен випад проти спрямування «ЛНВ» він одразу давав ґрунтовну відповідь. Так, на спробу «Діла» розпочати полеміку навколо часопису у 1911 р. редактор відгукнувся статтею «Іще про наше культурне життя»⁵², а у випадку з критичними відгуками на рецензії «Історії» М.Аркаса, розміщені у «Вістнику», він відповів статтею «Ще про культуру і критику»⁵³.

Однак, незважаючи на активний опір суспільному тиску, іноді М.Грушевського відвідувала думка згорнути видання журналу або передати його в інші руки. Про це є запис у щоденнику редактора за 1910 р.⁵⁴ Від цього кроку його відраджував найцінніший співробітник редакції Ю.Тищенко (Сі-

рий), котрий писав про цілком очевидну річ: «Я, дорогий Михайло Сергієвич, мала людина, не можу розбиратися в тому детально, але відчуваю, що в перенесенню ЛНВ назад до Львова буде велика помилка. Чим тут замінять ЛНВ – «Хатою»? На що ж тоді три роки будували і зносили весь тягар ведення діла? Більш прикрого, що Ви вже перенесли за ці три роки, не буде, бо ростуть нові люде»⁵⁵.

Наступні події засвідчили, що М.Грушевський обрав компромісний варіант. Унаслідок цілого ряду обставин украї знервованих випадками на адресу часопису і його концепції із початком 1912 р. він передав «ЛНВ» редакційному комітету, до складу якого ввійшли В.Леонтович, О.Олеся, Ю.Тищенко (Сірий) та Л.Старицька-Черняхівська. Листування з ними, однак, засвідчувало що, як і до того, усі ключові питання вирішував особисто або через свого секретаря М.Євшана сам М.Грушевський⁵⁶. В основному він спілкувався із зазначеним комітетом через його голову – О.Олеся, на адресу котрого приходили листи від тих, кому потрібна була допомога редактора часопису. Перший відомий лист М.Грушевського до О.Олеся датовано 8 грудня 1912 р. – у ньому йшлося про анонс першої книжки «ЛНВ» на 1913 р. для львівського видання⁵⁷. У наступному листі М.Грушевський прохав розв'язати непорозуміння, котре виникло у зв'язку з тим, що комітет доручив А.Ніковському огляд, який мав написати М.Євшан⁵⁸. Решту листів присвячено поточній роботі редакції у 1913–1914 рр. Листи О.Олеся свідчать про його постійне бажання вийти зі складу редакції часопису, але з цим видавець просив його почекати. У них містяться звіти про вихід книжок журналу й знову ж таки прохання про звільнення з посади голови комітету, на що позитивної відповіді не було⁵⁹.

Із листування М.Грушевського з редакційним комітетом «ЛНВ» та його членів між собою складається уявлення про роботу цього органу – щотижня він збирався в редакції й виробляв план дій відповідно до побажань Михайла Сергієвича. На цьому ґрунті часто виникали непорозуміння з фактичним редактором, котрий мав свою думку щодо того, яких співробітників потрібно залучати до написання тих чи інших статей. Так, М.Грушевський в одному з листів дорікав членам комітету за самоправство, котре вони вчинили з М.Гехтером, відмовившись надрукувати його статтю. Він уважав такий інцидент небажаним, особливо беручи до уваги ту обставину, що незадовго до того М.Гехтер був редактором журналу. Часто професор прохав детальніше писати про поточні справи, звертаючи особливу увагу на серйозні проблеми з коректурою статей, оскільки недбале її виконання дає зайві підстави недоброзичливцям часопису глузувати над ним⁶⁰. В іншому листі він писав, що комітету потрібно звернути увагу на бібліографію й решту відділів, указуючи, що «доконче треба зміцнити сей відділ статей по публіцистиці, економіці й політичному життю, літературі, критиці. Останніми часами рідко пише Михальчук, може б його прихопити»⁶¹.

Про те, що комітет часто не справлявся з поставленими перед ним завданнями, свідчать листи М.Грушевського з різкою критикою безініціативності та бездіяльності його членів, котрі бояться брати на себе відповідальність за вихід журналу, недбало вели різні його відділи, не приділяли належної уваги роботі з передплатниками та співробітниками. Так, він писав в одному з листів: «Пишете, що ЛНВ вийшов. Вірю Вам на слово, але, на жаль, книжки тут нема й досі»⁶².

Так само не хто інший, як М.Грушевський визначав, котрі твори комітет має друкувати у журналі та в якій послідовності. Найцікавішою у цьому контексті є підготовка до випуску книжок, присвячених І.Франкові й Лесі Українці (дев'ята і десята за 1913 р.). Щодо цієї справи члени редак-

ційного комітету мали власну думку. Так, Л.Старицька-Черняхівська писала Ю.Тищенкові (Сірому), що готує статтю про Лесю Українку, котра, на її думку, повинна ввійти до дев'ятої книжки⁶³. Але М.Грушевський думав інакше. У своїх листах він пояснив, якими мають бути числа, присвячені І.Франкові й Лесі Українці. Редактор заявив, що не може присвятити пам'яті Лесі Українки дев'яту книжку, оскільки призначив її для І.Франка. Про це він написав у листі до О.Олеся, повідомляючи йому про свої плани⁶⁴.

М.Грушевський авторитетно заявив членам комітету: «В VIII кн. на кінці дати траурну оповістку і сповістити, що Лесі буде присвячено кн. X, (бо 1) ми ждали на IX кн. статей про Лесю, то вона б спізнилася страшно, 2) треба пустити статі про Франка і присвятити йому книжку, щоб не говорили, що ЛНВ ігнорує його ювілей. Тому я проектував і проектую: присвятити IX кн. Франкові – дати присвяту і статі йому присвячені на сам початок (а може будуть вірші – то перед статтями)»⁶⁵. Він писав, що не збирається присвячувати 9-ту книжку лише І.Франку, дозволяючи друкувати ті статті й твори, котрі бажали вмістити члени комітету⁶⁶.

Очевидно, що редакційний комітет «ЛНВ» був самостійним органом лише на словах. У реальності, як і раніше, усіма справами керував М.Грушевський. А існування комітету дещо зменшувало обсяг критики на його адресу. Зрештою О.Олесь не витримав відповідальності, котра впала на його плечі, та бутафорності посади «весільного генерала» й на початку 1914 р. надіслав до комітету лист, в якому прохав більше не вважати його членом цієї організації⁶⁷. Без О.Олеся комітет проіснував аж до закриття часопису в зв'язку із запровадженням воєнного стану у Києві (серпень 1914 р.).

Повертаючись до думки Ю.Тищенка (Сірого), що не варто зупиняти справу «ЛНВ» на півдорозі, відзначимо правильний вибір М.Грушевського на користь виходу журналу у Києві. Як результат, за 1907–1914 рр. постала ціла плеяда молодих свідомих українських діячів, духовним лідером котрих він став. Залучаючи Ю.Тищенка (Сірого), М.Залізняка, М.Порша, О.Грушевського, А.Ніковського, В.Дорошенка, М.Гехтера до активної журналістської праці, публікуючи у «ЛНВ» кращі твори В.Винниченка, М.Вороного, О.Олеся, М.Рильського, Г.Чупринки, інших майстрів пера і художнього слова М.Грушевський не лише сприяв формуванню представників свідомої молоді та їх позиціонуванню як громадсько-політичних і культурних діячів. Своєю працею він дав імпульс, котрий відбився згодом на подіях Української революції 1917–1920 рр. Адже серед її творців було багато тих, хто пройшов школу журналістської роботи у «ЛНВ». Отже, визначений М.Грушевським курс для часопису був правильним і дієвим. Це не лише підтверджує його хист як організатора преси та духовного лідера, а й дозволяє зайвий раз пересвідчитися у тому, що критика на його адресу була, на нашу думку, як проявом нерозуміння мети, котру ставив перед собою М.Грушевський, так і свідченням елементарної людської заздрості до його успіхів.

¹ *Винар Л.* Автобіографія М.Грушевського з 1926 року // *Український історик.* – 1980. – №1/4. – С.82.

² Михайло Грушевський – перший президент України, академік: *Бібліографія (1885–2000 рр.).* – К., 2001. – 384 с.

³ *Антонович М.* До взаємин М.С.Грушевського з С.О.Єфремовим // *Український історик.* – 1975. – №1/2. – С.91–99; *Винар Л.* Наукове товариство ім. Т.Шевченка і Михайло Грушевський // *Український історик.* – 1968. – №1/4. – С.37–59; *Гирич І.* Щоденник М.Грушевського (1904–1910) // *Київська старовина.* – 1995. – №1. – С.10–30; *Його ж.* Грушевський і С.Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-их років ХХ століття // *Український історик.* – 1996. – №1/4. – С.142–187; *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. // *Український*

- історик. – 2002. – №1/4. – С.96–127; *Дорошенко В.* Літературно-науковий вістник // ЛНВ. – 1948. – №1. – С.47–55; *Корбич Г.* До історії «Літературно-наукового вістника» (1907–1914) // Слово і час. – 1996. – №10. – С.39–45; *Панькова С.* «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці М.Грушевського // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції. – Вип.4. – К., 2005. – С.140–157.
- ⁴ *Pirig P.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С.71–82.
- ⁵ *Франко-Ключко А.* Іван і його родина. Спомини. – Торонто, 1956. – С.75–76.
- ⁶ *Грушевський М.* До наших читачів // ЛНВ. – 1908. – Т.44. – Кн.11. – С.226.
- ⁷ *Грушевський М.* До наших читачів у Галичині // Там само. – 1906. – Т.36. – Кн.10. – С.5–7.
- ⁸ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.770. – Арк.67–69 зв.
- ⁹ Там само. – Спр.634. – Арк.65.
- ¹⁰ *Антонович М.* Указ. праця. – С.94.
- ¹¹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.857. – Спр.43.
- ¹² *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади. – К., 1997. – С.64.
- ¹³ ЦДІАК України. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.1–2.
- ¹⁴ *Панькова С.* Указ. праця. – С.144.
- ¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.41 зв.
- ¹⁶ Там само. – Арк.60 зв.
- ¹⁷ Там само. – Спр.614. – Арк.30.
- ¹⁸ *Тищенко (Сірий) Ю.* Указ. праця. – С.43.
- ¹⁹ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2874. – Арк.2.
- ²⁰ Там само. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.2, 12, 14, 17.
- ²¹ *Гирич І.М.* Грушевський і С.Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-их років ХХ століття. – С.156.
- ²² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.442. – Арк.33.
- ²³ Листи до Сергія Єфремова // *Грушевський М.* Листування Михайла Грушевського. – К., 1997. – С.167.
- ²⁴ *Гирич І.* Указ. праця.
- ²⁵ Листи до Сергія Єфремова. – С.168.
- ²⁶ *Гирич І., Синицина В.* Із листування Сергія Єфремова і Михайла Грушевського // Записки НТШ. – Т.224: Праці філологічної секції. – Л., 1992. – С.363–364.
- ²⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.634. – Арк.47.
- ²⁸ Там само. – Арк.55.
- ²⁹ Там само. – Арк.62.
- ³⁰ Там само. – Арк.65.
- ³¹ *Гехтер М.* Спогади. Листи до М.Грушевського. – К., 2005. – С.21.
- ³² Листи до Василя Доманицького // *Грушевський М.* Листування Михайла Грушевського. – С.207–209.
- ³³ Там само. – С.211–212.
- ³⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІІ. – №52031.
- ³⁵ Там само. – №52039.
- ³⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.770. – Арк.93.
- ³⁷ Там само. – Арк.92–93.
- ³⁸ *Горинь В.* Листи М.Грушевського до М.Коцюбинського // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.436.
- ³⁹ Там само. – С.445.
- ⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф.ХV. – №2580.
- ⁴¹ Листи до Ольги Кобилянської // *Грушевський М.* Листування Михайла Грушевського. – С.214.
- ⁴² Там само. – С.216.
- ⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1823. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.45–48.
- ⁴⁴ Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів та текстології. – Ф.78. – Од. зб.819. – Арк.1–3.
- ⁴⁵ *Єфремов С.* Украинская жизнь и литература в 1907 г. // Киевские вести. – 1908. – №1. – С.1–2.
- ⁴⁶ *Копач І.* Літературно-науковий вістник – всеукраїнський журнал // Діло. – 1908. – №24. – С.1–2.

- ⁴⁷ Грушевський М. До наших читачів у Росії // ЛНВ. – 1907. – Т.37. – Кн.1. – С.4.
- ⁴⁸ Хоткевич Г. Журнал і публіка // Діло. – 1911. – №63. – С.3; Літературно-науковий вістник // Там само. – 1911. – №10. – С.1–2; Серед благородних людей // Там само. – 1911. – №154. – С.3.
- ⁴⁹ Сріблянський М. З громадського життя // Українська хата. – 1912. – №12. – С.677–684; Українська преса і громадянство // Там само. – 1910. – №6. – С.396–405.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.3563. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.77.
- ⁵¹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): У 2 т. – Т.1. – К., 2004. – С.113.
- ⁵² Грушевський М. На українські теми: Іще про наше культурне життя // ЛНВ. – 1911. – Т.53. – Кн.2. – С.391–403.
- ⁵³ Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику // ЛНВ. – 1908. – Т.44. – Кн.11. – С.121–136.
- ⁵⁴ Гирч І., Тодійчук О. Указ. праця. – С.116.
- ⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.582. – Арк.494.
- ⁵⁶ Центральний державний історичний архів України, м.Львів. – Ф.745. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.6.
- ⁵⁷ Листи до Олександра Кандиби // Грушевський М. Листування Михайла Грушевського. – С.223.
- ⁵⁸ Там само. – С.223–224.
- ⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХV. – №1056.
- ⁶⁰ Там само. – №2566.
- ⁶¹ Там само. – №2568.
- ⁶² Там само. – №2571.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф.4028. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.54–55.
- ⁶⁴ Листи до Олександра Кандиби. – С.224.
- ⁶⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХV. – №2574.
- ⁶⁶ Листи до Олександра Кандиби. – С.225.
- ⁶⁷ ІР НБУВ. – Ф.ХV. – №2699.

On the base of the documents complex, epistles and memoirs the particular qualities of M.Hrushevs'kyi editing policy in «LSH» during and after the transferring of magazine to Ukraine under Russian empire in 1907, relations of M.Hrushevs'kyi with contributors of editorial stuff, leaders of Ukrainian movement, opponents and critics were analyzed.

Г.О.Корольов*

ІДЕЯ ФЕДЕРАЛІЗМУ ЯК ПАРАДИГМА ІСТОРИЧНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

У статті розглядається сутність федералістської ідеї доби Української революції 1917–1921 рр. Висвітлено основні історіографічні інтерпретації, котрі лягли в основу наукової постановки проблеми федералізму як парадигми історичної перспективи. Проаналізовано генезис федералістського розуміння державницького майбутнього тогочасної України.

Проблема інтерпретації подій Української революції 1917–1921 рр. лежить у площині конфлікту суспільно-політичної та світоглядної парадигм. У цьому контексті виділяється недостатнє осмислення ідейних поглядів національних діячів ХІХ – початку ХХ ст. Природно, що така ситуація змушує або спиратися на класичні концептуальні схеми, розроблені західним суспільствознавством, або запозичувати теоретико-пізнавальний матеріал з урахуванням вітчизняного контексту, розробляючи власні методи наукового пізнання.

* Корольов Геннадій Олександрович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.